

אסכולות משפטיות והיסטוריה חברתית

נמרוד הורביץ

בשנת 296 להג'רה התחוללה בגדאד הפכת חצר שארכה יום אחד ובסופה נס מן העיר אבן אל-מעטו, הטוען לכתר. כשלעצמו, הסיפור אודות כישלוננו של אבן אל-מעטו אינו יוצא דופן, שכן הכרוניקות המספרות על התקופה העבאסית משופעות בעדויות על תככים בתוך החצר. אולם בסיפור זה יש פיסת מידע יוצאת דופן. הכרוניקאי אבן אל-את'יר (נפטר ב-630) מספר:

וכאשר ראה זאת [נטישתו על ידי שותפיו] אבן אל-מעטו, עלה על (סוסו) ועמו הוזיר מוחמד בן דאוד ושניהם ברחו, בעוד משרתו מכריז לפניו: הוי המוני העם, ברכו את הח'ליף שלכם, הסוני, אל-ברבהארי. (הסיבה) שהוא כינה אותו בכינוי זה היא שאל-חסיין בן אל-קאסם בן עוביידאללה אל-ברבהארי היה מנהיג החנבלים והסונים מקרב ההמונים, והם נתנו בו אמון רב, (והמשרת) רצה לרכוש את אהדתם באמצעות קריאה זו (אבן אל-את'יר: ללא שנה).

דומה כי פנייה זו לחנבלים, ודרכם להמוני בגדאד, נעשתה כלאחר ייאוש. לא היה זה מהלך מתוכנן מראש שנועד לקדם את האינטרסים של יוזמי הפנייה, אלא צעד מבוהל שביצע פוליטיקאי שכשל ואיבד את כל בעלי בריתו. יתרה מזאת, לא הייתה זו הפעם הראשונה שאחד מן הטוענים לח'ליפות פנה להמוני בגדאד (דוגמה מוקדמת יותר הייתה ניסיונו של אל-אמין, שעמד גם הוא לפני תבוסה, לגייס את תושבי בגדאד במאבקו נגד צבאו של אל-מאמון). אולם דומני כי הייתה זו הפעם הראשונה שמנהיג פוליטי ניסה לזכות בתמיכת ההמון בעזרת מנהיג של אסכולה משפטית. קריאתו של אבן אל-מעטו לחנבלים מעידה כי באותה עת הם נחשבו לקבוצה רבת עצמה ברחובות בגדאד. ואכן, מאז הופיעו החנבלים בכרוניקות של אבן אל-את'יר, אבן כת'יר ואחרים כגורם מרכזי הפועל ומתסיס ברחובות בגדאד.

זו הנקודה שאליה אני רוצה להפנות את תשומת הלב. כבר בסוף המאה השלישית להג'רה התפתחו האסכולות המשפטיות, ומחוגים צרים של מלומדים הפכו לתנועות המונים שהחזיקו בידיהן השפעה חברתית ופוליטית רבה. קריאתו של הטוען לכתר,

בעודו נס על נפשו, לברבהארי ולחנבלים, מלמדת על הכוח שיוחס להם. אולם לא רק בבגדאד הורגשה נוכחותם של אנשי האסכולות המשפטיות. מעבודתה של נורית צפרייך אנו למדים כי החנפים קיימו קשרים עם השלטונות כבר בשלהי המאה השנייה להג'רה.¹ כמו כן, ממחקריהם של וילפרד מדלונג (Madelung) וריצ'רד בולייט (Bulliet) עולה כי מן המאה השלישית עד המאה השישית פעלו החנפים והשאפעים בערים שונות באיראן והשפיעו על התפתחויות פוליטיות מקומיות (Madelung 1988; Bulliet 1972). מממצאים אלה ואחרים ניתן להסיק שהאסכולות המשפטיות פעלו בכמה מישורים, לא רק במישור המשפטי, וכי מנהיגיהן החזיקו בידיהם עצמה פוליטית לא מבוטלת.

ההשפעה שצבר ברבהארי בבגדאד והכוח שרכשו לעצמם מלומדים אחרים באזורים שונים של האימפריה המוסלמית, צומחים מתוך תופעה ייחודית לאסלאם: השתייכותם של המוני העם לאסכולות המשפטיות. בחברות אחרות, כאשר משפטנים דנים בסוגיות משפטיות ונחלקים בינם לבין עצמם לקבוצות ולזרמים, אין המאמינים או האזרחים מן השורה עוקבים אחר המחלוקות הללו וודאי שאינם נוקטים עמדה. למעשה, משפט הוא תחום דיון אינטלקטואלי החסום במידה רבה בפני ההמונים, שאין בידיהם הכלים להבין את הוויכוחים המתנהלים בין יודעי דבר או אף לדעת על קיומם. בשל הקושי העומד בפני האדם מן השורה לעקוב אחר השיח המשפטי, קשה למצוא חברות שבהן המשפטנים והגותם מושכים את תשומת לב ההמונים ומעוררים עניין בחוגים חברתיים רחבים. אין זה מפתיע אפוא כי ברוב החברות המוכרות לנו לא הפכו עמדות משפטיות למאפיין זהות של קבוצות שונות באוכלוסייה. אינני מכיר חברה, למעט המוסלמית, שכל מרכיביה משתייכים לקבוצות משפטיות, כלומר לתנועות המונים שהגותן המשפטית היא החישוב המלכד את חבריהן ושאנשי משפט הם מנהיגיהן.

השילוב הייחודי של משפט והמון ראוי להפוך לשאלה מרכזית בחקר חברות אסלאמיות. עד כה הפנו החוקרים את תשומת לבם לבירור ולשחזור ההגות המשפטית כפי שזו התגבשה בתקופת היווצרות האסכולות. אחד הדיונים הערים אודות דוקטרינה משפטית נסב על סוגיית שערי האג'ת'האד (עניין זה נידון במאמרו של וואל ב. חלאק, שחולל מפנה היסטוריוגרפי בסוגיה זו, ומופיע בתרגום עברי בגיליון זה). במשך זמן רב נחקרה סוגיה זו כוויכוח עקרוני המנותק מתפישות ספציפיות של אסכולות משפטיות, אך לאחרונה נתפרסמו מחקרים החוזרים ומשלבים את האסכולות בדיון זה (Powers 1996). מחקרים אחרים עסקו בעמדות של האסכולות השונות, או של משפטנים מאסכולות אלו, בנוגע לסוגיות משפטיות ספציפיות. גישה זו, המשחזרת תפישות משפטיות כענף של היסטוריה אינטלקטואלית, חיונית להבנת האסכולות המשפטיות,

1 על הקשרים בין החנפים לצבאנים ובייחוד על תפיסת משרות הקאדים בידי החנפים, ראו: Tsafirir 1993.

אולם היא מתעלמת מההיבטים החברתיים והכוחניים של האסכולות. למעשה, העיסוק בדוקטרינה בלבד מצטמצם לשכבה דקיקה של מחברים ולטקסטים שהם כתבו ומתעלם מפעילויותיה האחרות של האסכולה ומאישים אחרים שפעלו במסגרתה. נוסף על כך, העיסוק בסוגיות אינטלקטואליות מוגבל משום שאין ביכולתו להסביר תופעות חברתיות בסיסיות ומרתקות, כגון מספרם העצום של המאמינים המשתייכים לאסכולות המשפטיות או זיקתם של אישים מסוימים ושל קבוצות שונות לאסכולה אחת דווקא, ולא לאחרת. כאמור, מספר היסטוריונים חקרו היבטים חברתיים ופוליטיים של אסכולות משפטיות באסלאם, אולם רובם בדקו את השתלבותן של האסכולות הללו במסכת אירועים רחבה. בולייט, לדוגמה, עוסק בתהליכים חברתיים בנישאפור (Bulliet 1972), וצברי בתנועות ובמהומות בבגדאד (Sabari 1981). החוקרים הללו אינם מתמקדים באסכולות המשפטיות ואין הם רואים בהן נושא למחקר עצמאי. יוצאים מכלל זה הם מחקריהם של מדלונג וצפרייר, הבוחנים את חדירת האסכולות המשפטיות לאזורים שונים בעולם המוסלמי (Madelung 1988; Tsafirir 1993).

כדי לקדם את חקר האסכולות המשפטיות באסלאם ולדון בתופעה ייחודית ומרתקת זו – אסכולות משפטיות כתנועות המונים – יש להעלות שאלות על ההיבטים החברתיים שלהן ולבחון מקורות חדשים. אפשר, למשל, למצות את המידע הקיים אודות גברים ונשים מן השורה שהשתייכו לכל אחת מן האסכולות ובאמצעות מחקר פרוסופוגראפי לשרטט פרופיל קבוצתי; לבחון מה המשמעות של המושג "שייכות" בעיני מוסלמי מן השורה ומהן השלכותיה לגביו, ומה משמעותה בעיניו של מלומד שהשתלב בפעילות האינטלקטואלית של האסכולה; להצביע על ההשלכות הקהילתיות שהתלוו ל"השתייכות" לאסכולה בתחומים כגון נישואין, מסחר, התקשרויות חברתיות, טקסים חברתיים ודתיים; לחקור כיצד נבנתה קריירה של מנהיג אסכולה ומה משמעותה של מנהיגות בכל הנוגע לסמכויות, לחובות ולהתקשרויות בכל אחת מן האסכולות; ולנסות לענות על מגוון שאלות נוספות אודות השתלבותן של האסכולות במערכים חברתיים, כלכליים ופוליטיים אחרים. יחד עם זאת, בעיסוק בסוגיות אלו יש להביא בחשבון מגוון רחב של הבדלים, והראשון שבהם הוא השוני שבין האסכולות לבין עצמן. אין דין התנבלים, שהתגבשו כתנועת מחאה ומתחו ביקורת על שליטים, מלומדים ומאמינים, כדין התנפים אשר הקפידו על קשריהם עם השלטונות ואף שירתו אותם. זאת ועוד, התהליכים שהתחוללו בקרב האסכולות וההשפעה שיוחסה להן בשלבי היווצרותן (מן המאה השנייה עד סוף המאה הרביעית) אינם דומים להתפתחויות שעברו עליהן בשלבים הממוסדים יותר (בייחוד מאז המאה החמישית, שבה החלו המדרסות לתפוס מקום מרכזי); כל שכן, מאז שהמסדרים הסופיים הפכו גם הם לתנועות המונים. ולבסוף, יש לשים לב להבדלים גאוגרפיים: מה שהתרחש בהודו שונה בלא ספק ממה שהתחולל במצרים, ואלה שונים

מן ההתפתחויות באנטוליה ובצפון אפריקה למשל. מטבע הדברים, אופני השתלבותן של האסכולות ברקמת החיים הפוליטית והחברתית משתנים ממקום למקום ומתקופה לתקופה.

אסכולות משפטיות הן ישויות מורכבות שמאפייניהן חורגים מעבר לדוקטרינה משפטית גרידא. כדי לחקור אותן עלינו לפתח כלים מקיפים ומתוחכמים אשר יאפשרו לחקור מגוון רחב ככל האפשר של גורמים אשר השפיעו על התפתחותן ועל התנהלותן. יש לבחון את ההיסטוריה החברתית שלהן ולשאול שאלות על הרכב החברים, על המנהיגות שהתפתחה בהן ועל האינטראקציות שלהן עם גורמים חברתיים ופוליטיים אחרים, ובמקביל להתייחס להיבטים אינטלקטואליים כגון העקרונות התאולוגיים של האסכולות ואף עקרונות אידאולוגיים כגון יחס לשליטים, לסופים, לעלייה לקברים ועוד. יתרה מזאת, בשלב זה או אחר יהיה עלינו לתת את דעתנו לכך שהאסכולות המשפטיות לא שמרו על חזית רעיונית או חברתית אחת. הן עצמן נחלקו לזרמים שונים ולרשתות חברתיות מגוונות. תת-חלוקות אלו מעוררות כמה שאלות, לדוגמה: מה המאפיין המשמר את האסכולות כגוף אחד? מדוע חילוקי הדעות בתוכן לא הובילו לפילוגים בקרב ארבע האסכולות, הקיימות כבר למעלה ממילניום?

דומני כי בשלב זה הדרך היעילה ביותר לחשוף את המאפיינים הייחודיים לאסכולות המשפטיות היא לחפש אחר האופן שבו ההיבטים החברתיים, הפוליטיים, האינטלקטואליים והאידאולוגיים השפיעו אלו על אלו.

ביבליוגרפיה

אבן אל-אתיר, (ללא שנה). אל-כאמל פי אל-תאריך VIII, ביירות.

Bulliet, W., Richard, 1972. *The Patricians of Nishapur*, Cambridge (Mass).

Madelung, Wilferd, 1988. *Religious Trends in Early Islamic Iran*, New York.

Powers, S., David (ed.), 1996. *Islamic Law and Society*, vols. 2-3.

Sabari, Simha, 1981. *Mouvements populaire a Baghdad a l'epoque 'Abbaside IX-XI siecles*, Paris.

Tsafir, Nurit, 1993. *The Spread of the Hanafi School in the Western Regions of the 'Abbasid Caliphate up to the End of the Third Century A.H.*, PhD. Dissertation, Princeton University.